

УДК 613+614.4]:002:359«17»

АНАЛІЗ САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНОЇ ТА ПРОТИЕПІДЕМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ВІЙСЬКОВИХ ЦИРКУЛЯРІВ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

А.М. Гринзовський, кандидат медичних наук, доцент доцент кафедри гігієни та екології Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

В.Г. Бардов, член-кореспондент АМН України, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедрою гігієни та екології Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

С.Т. Омельчук, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедрою гігієни харчування Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

А.С. Котуза, доктор медичних наук, професор, підполковник медичної служби, заступник начальника кафедри організації медичного забезпечення збройних сил Української військово-медичної академії

О.В. Кузьмінська, кандидат медичних наук, доцент доцент кафедри гігієни харчування Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

Резюме. В роботі проаналізовано складові вітчизняного законодавчого поля стосовно створення безпечних умов праці та відпочинку військовослужбовців, що закладено в військових циркулярах ХVІІІ століття.

Ключові слова: санітарне законодавство, медичне право, військова гігієна, військові циркуляри ХVІІІ століття.

Вступ. Досвід локальних війн та збройних конфліктів сьогодення та далекого минулого переконливо засвідчує факт щодо збільшення величини не бойових санітарних втрат (переважно епідемічних захворювань) по причині як незадовільного санітарно-епідеміологічного та екологічного стану території ведення бойових дій, так і недосконалого санітарно-гігієнічного забезпечення військ. Організація регулярної багато тисячної армії для участі в воєнних кампаніях спонукала до пошуку вирішення проблем безпечного харчування, водокористування та розміщення військовослужбовців.

Вивчення історичного досвіду еволюції законодавчого регулювання питань життєзабезпечення та санітарно-епідеміологічного забезпечення військ (сил) в умовах ведення бойових дій та розміщення військ у місцях постійної дислокації дозволяє з позиції системності передбачити можливі

шляхи розвитку та удосконалення вітчизняного «військово-санітарного» законодавства.

Матеріали та методи дослідження. Робота побудована із використанням проблемно-хронологічного принципу. Методологічною основою дослідження є сукупність методів і прийомів наукового пізнання, а саме: системно-історичний, нормативно-порівняльний, контент- та структурно-функціональний аналіз, що дозволило провести оцінку досліджуваних медико-правових проблем. В основу дослідження покладено вивчення процесів формування санітарно-гігієнічних та протиепідемічних компонентів в військових циркулярах ХVІІІ століття. Це дозволило вперше відтворити послідовність формування санітарно-гігієнічних та протиепідемічних регламентів та військово-санітарного законодавства на початкових етапах формування вітчизняної медицини.

Джерелами дослідження слугували: наукові публікації та збірки законів та підзаконних актів Російської імперії (XVIII ст.).

Результати дослідження та їх обговорення. Вдосконалення системи медичного забезпечення військ та надання медичної допомоги пораненим і хворим в XVI-XVII ст. поступово перетворюється в одну з важливіших функцій державного управління, яка все більше набувала чітких організаційних форм.

Аптекарський приказ, який виник у 1581 році як орган керівництва придворною царською медициною, з часом перетворюється в центр управління громадською і воєнною охороною здоров'я Російської держави. Одним із завдань Аптекарського приказу була організація медико-санітарної справи. Саме з появою Аптекарського приказу дослідники історії медицини пов'язують зародження військової медицини [3, 11, 22]. Літературні та архівні джерела стверджують, що російські полки, які дислокувались на території України та козацькі підрозділи Запорізької січі отримували медикаменти з Аптекарського приказу. За наказом Аптекарського приказу на Україну відряджались лікарі, для надання медичної допомоги козацьким високопосадовцям та всьому війську під час спалахів епідемій.

Законодавче регулювання життєдіяльності військ вперше було закріплене 16 (25) лютого 1571 року в «Приговоре о станичной и сторожевой службе». Даний документ визначив положення військових у державному устрої. В той же час в цьому нормативно-правовому акті відсутні положення стосовно медичної служби. Самі ранні відомості про направлення до руського війська лікарів відносяться до 1605 року. Перше згадування про полкового лікаря знаходимо в списках «Разрядного приказа» 1615 року, а перший же перелік «подлинных полковых лекарей», які фінансувались із державної казни, датується 1616 роком [9].

Лише в 1621 році згідно «Устава ратных, пушечных и других дел, касающихся до

воинской науки» в полках Російської армії офіційно введена лікарська служба. В той же час потрібно відзначити, що практичне втілення організаційно-юридичних та фінансових основ діяльності лікарів у військах відбулося за часів Петра I [4]. В «Учении и хитрости ратного строения пехотных людей» 1647 року вперше згадуються «ротные лекари» [9]. За існуючими в той час документами військово-медична діяльність здійснювалась без чіткого впорядкування, а завдання та обов'язки медичної служби передбачали надання виключно медичної допомоги хворим та пораненим.

Питання належного утримання та забезпечення високої боєздатності військ та флоту під час правління Петра I (1672- 1725 роки) набуло найвищого державного статусу. Значна увага приділялась вирішенню гігієнічних та протиепідемічних питань, що знайшло відповідне відображення у військових статутах та регламентах того часу.

Вирішення питань гігієнічного забезпечення військ та флоту викладено різних документах, в той же час потрібно відзначити базові документи. Це інструкція «Порядок варения пищи на флоте» що затверджена в 1705 році, у 1711 році вперше затверджено номенклатуру і кількість продуктів, які мали щодобово виділятися на утримання кожного рядового. Встановлена добова норма (2 фунта 40 золотників борошна і 16 золотників крупи), проіснувала до 1860-х років і являлась прототипом загальноармійських, загальновійськових продовольчих пайків і сучасних раціонів харчування військовослужбовців [2]. В 1716 році приймається «Воинский устав», в 1720 році Петром I затверджено «Морской устав» та «Штат генералитету или табель о полевой армии», розпочинає працювати «Военная коллегия». Прийняття нових документів дозволило на новому нормативно-правовому рівні організувати діяльність військової медицини та забезпечити проведення профілактичної роботи серед військовослужбовців.

У «Воинском уставе» 1716 року вперше чітко визначено організаційні основи військово-медичної служби. В розділі XVIII цього статуту викладено структуру військово-медичної служби, а саме: в дивізії повинен бути один лікар та один штаб-лікар; в полку – лікар; у кожній роті – підлікар або циркульник, у розділі XXXIV наведено основні завдання польового лазарету або шпиталю [3, 9]. Турбота та відповідальність за здоров'я солдатів покладеться на офіцерський склад військ, а контролюючі функції доручаються вищому армійському керівництву та військовим і корабельним лікарям.

Вже в перших статутах можна побачити положення, які регламентують діяльність військовослужбовців, в тому числі і військових-лікарів, щодо підтримання на високому рівні чистоти в підрозділах. Саме ці вимоги ми можемо віднести до перших письмових гігієнічних регламентів, що стосуються стройових підрозділів. До обов'язків офіцерського складу військових підрозділів, відповідно до «Воинского устава» 1716 року, включено: «... смотри, чтоб полк всегда чист содержан был, от смрада и всякой нечистоты» [19]. Аналогічні вимоги прописано і в «Морском уставе» (1720 року): «дабы нигде и никакого сора и нечистот не было..., гальюн и прочие места, куда для испражнения люди ходят, смотри, чтобы чисто было и о том людям приказывать» [12]. У названих статутах введено норми харчування, закладено вимоги з профілактики цинги (передбачалось збагачення їжі зеленню). Норми харчування військовослужбовців залежали не лише від вимог військового статуту, а й від конкретних умов та місця перебування військ, в окремих випадках, їх переглядали у бік збільшення. Так наприклад, в царському указі від 1 грудня 1738 року на ім'я генерал-фельдмаршала графа Христофора Антоновича Мініха чітко викладено вимогу щодо збільшення на 50% видачу круп солдатам та драгунам для приготування каш [13]. В той час армія під керівництвом Х.А. Мініха вела бойові дії з турецькими військами на територіях сучасної Одеської області та республіки Молдова.

З появою нової інформації та зміни наукових поглядів стосовно взаємозв'язку здоров'я військовослужбовців з умовами їх перебування та харчування, санітарно-гігієнічні вимоги та регламенти стали складовою частиною нормативно-правових актів у військовій сфері. Санітарно-гігієнічні вимоги та певні регламенти було закладено до «Провиантских регул» (1758 р.) [14], нових статутів «Устав воинский» (1787 р.) [20], «Воинский устав» (1796 р.) [6] та «Устав военного флота» (1797 р.) [19].

При більш детальному розгляді положень нами виявлено, що «Воинский устав» (1796 року) доповнено принципово новим розділом «О смотреии за чистотой и опрятностью солдат». У даному розділі виписано вимоги до організації лазневого обслуговування військовослужбовців, ставиться завдання стосовно широкого провадження елементів санітарної культури: «приучать солдат во всех частях круг себя чисту быть, мыть руки и лицо, также всякую неделю посылать оных в баню» [6].

Згідно «Устава военного флота» (1797 року) до штатних обов'язків квартирмейстерів додано нові повноваження. Квартирмейстер зобов'язувався слідкувати за охайністю матросів, щоб «у них платье всегда было чисто и сухо», наглядати за чистотою корабля, щоб «палубы были вычищены, койки и вся рухлядь вынесена и покладена по сеткам, палубы были вымыты» [7].

«Провиантские регулы» на багато років стали базовим документом для організації забезпечення продуктами харчування військових підрозділів. Лише за перші шість років існування «Провиантские регулы» витримали 3 видання, що свідчить про актуальність в цього документа та широке застосування в громадсько-економічному житті країни. Регули було розділено на 15 глав, в котрих визначалися обов'язки генерал-провіантмейстера-лейтенанта; склад штабу і генералітету, а також підрозділів, які були на утриманні, умови продовольчого забезпечення армії. В даному документі викладено вимоги до

якості продуктів харчування, які призначались для військовослужбовців та умов їх зберігання, докладно описано критерії недоброякісності продуктів харчування [8, 14, 15, 16]. Суворе виконання вимог даного документу запобігало виникненню та поширенню харчових інфекцій та інших захворювань аліментарної етіології.

Південь України у XVIII столітті був центром активних військових дій Росії з Туреччиною. Серед лікарів, які забезпечували медичне обслуговування військовослужбовців, на посаді штаб-лікаря працював Юхим Білопольський.

Вивчаючи причини масових захворювань та високої смертності серед військових певних полків та підрозділів, Ю.Т. Білопольський виявив випадки недотримання вимог «Провиантских регул». Він з'ясував, що причиною масових захворювань та високої смертності військовослужбовців було використання для харчування неякісних продуктів. Юхим Білопольський спромігся налагодити систему заходів по охороні здоров'я солдат, акцентуючи увагу на санітарному стані військ. В 1793 році Білопольским Ю.Т. за директивами О.В.Суворова було організовано дієвий нагляд за санітарним режимом у казармах, за харчуванням та водопостачанням військових підрозділів [10]. При вирішенні протиепідемічних питань Ю.Т. Білопольський тісно співпрацював з Д.Самойловичем у шпиталях півдня України.

Білопольський Ю.Т. на підставі власного практичного досвіду склав «Правила медицинским чинам», які були схвалені фельдмаршалом О.В. Суворовим. Правила ці містять вказівки щодо підтримання санітарно-гігієнічного стану в військах, з'ясування причин захворювання та призначення адекватного лікування, в тому числі і з протиепідемічних міркувань [10].

В той же час, питання застосування протиепідемічних заходів на законодавчому рівні не мало чіткого врегулювання. Окремим гострим питанням постає ефективна робота щодо запобігання виникнення масових інфекційних захворювань серед військових та

впровадження основних профілактичних заходів їх розповсюдження у військах та серед місцевого населення. Основним протиепідемічним заходом вважалось встановлення кордонів на торгівельних шляхах та облаштування порубіжних карантинів.

Активними учасниками бойових дій на півдні та заході країни були козацькі формування Запорізької січі. Саме вони першими стикалися з епідеміями, та першими виконували карантинні функції щодо запобігання проникнення епідемії у глиб країни.

Включно до XIX століття найнебезпечнішою інфекційною хворобою на теренах України була чума. Діагностувалось це захворювання занадто пізно, лікування фактично не існувало, тому смертність при бубонній чумі досягала 95 %, при легеневій – майже 100 %. До відкриття в 1894 році збудника чуми, шляхи її передачі були мало відомі. Єдиним способом вберегтися від чуми була ізоляція зараженої місцевості та організація воєнно-адміністративних заходів щодо запобігання поширенню епідемії [1, 18].

Спалахи хвороби мали місце в Україні у 1652-1656 роках. Небезпека вимагала рішучих дій гетьманської адміністрації. У 1653 році на торгових шляхах поблизу Чигирин та Суботова було поставлено козацькі застави [1]. Власні заходи боротьби з епідеміями вживалися і на самій Запорізькій січі. Наприкінці 1673 року на Січі спалахнула чума, і козацька рада постановила відокремити заражені Шкуринський та Васюринський курені, проте епідемія продовжувалася. Гетьман Іван Самойлович з цієї причини не приймав ані посланців, ані листів із Січі [1, 23].

Застосовувалися воєнно-адміністративні заходи на території України і російською адміністрацією. Наказ Посольського приказу від 30 січня 1654 року вимагав від київських воєвод Ф. Куракіна та Ф. Волконського організацію у Києві суворого контролю стосовно імовірного проникнення чуми з Польщі [3]. Спалахи епідемії чуми призвели до розгорнення російських військових карантинних застав по території України [1, 18]. Рішення про

впровадження карантинних заходів приймалося на найвищому рівні. Зберігся указ Петра I за 1718 рік, в якому він зобов'язує виставити застави, а на великих шляхах виставити шибениці для тих, хто нехтує карантинними обмеженнями [3]. Торгівельні стосунки з сусідніми країнами тимчасово припинялися.

З 1738 року на основних торговельних шляхах України починають розгортати стаціонарні карантинні установи. Перманентні спалахи епідемій та підготовка до чергової війни з Туреччиною обумовлюють появу в грудні 1754 року указу, яким імператриця вказує на розташування карантинних застав в Україні. В грудні цього ж року, голова медичної канцелярії П.З. Кондоїді пише листа «Об учреждении пограничных карантинных домов и об обязанностях врачей, определенных для осмотра и пользования приезжающих». В цьому листі в 28 пунктах було викладено алгоритм діяльності карантинних застав. А вже у 1755 році медична канцелярія регламентує облаштування стаціонарних карантинних застав [3, 5]. Такі згадки та швидкі дії, які не є характерними для документообігу в імперських канцеляриях, показують нам той величезний страх владних інституцій перед епідеміями.

В той же час недостатній розвиток епідеміології, гігієни та клінічної медицини не дозволяв обґрунтувати та провести ефективні протиепідемічні заходи. Розгубленість та безпорадність суспільства перед епідеміями, впровадження жорстких та, в певних ситуаціях, мало ефективних карантинних заходів, призводило до чумних та інших бунтів населення, які дуже жорстоко придушувалися військами.

Варто відзначити, що військові та цивільні медики вели активну наукову та громадську діяльність, спрямовану на отримання нових

відомостей стосовно інфекційних захворювань та їх профілактики. Це сприяло розробці нових документів, базовим серед яких став прийнятий 7 липня 1800 р. «Устав пограничных и торговых карантинных» [21]. В уставі, до розробки якого було залучено відомих фахівців – секретаря медичної колегії І.І. Вієна, лікарів С.С. Андрієвського та Н.К. Карпінського [3], остаточно закріплено організаційно-методичні засади діяльності прикордонних карантинів. В подальшому приймалися нові, більш обґрунтовані редакції «Устава...», а також нові документи щодо розробки та впровадження санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів у військових формувань і які враховували досягнення вітчизняної та світової медицини (1818, 1832, 1841, 1866).

Висновки

На підставі проведеного аналізу військових регламентів XVIII ст., ми маємо можливість сформулювати наступні висновки:

по перше, розвиток вітчизняної медичної науки дозволив в XVIII ст. обґрунтувати необхідність розробки та впровадження санітарно-гігієнічного та протиепідемічного законодавства, орієнтованого на армію, його пріоритетного розвитку в державі, та закріплення основних положень у письмових правових актах того часу;

по друге, в XVIII ст. відбулося формування та письмове оформлення перших гігієнічних та санітарно-протиепідемічних норм і регламентів у сфері військової медицини, що свідчить про зародження вітчизняного військово-санітарного законодавства;

по третє, медичні, правові та організаційні заходи, передбачені військово-санітарним законодавством XVIII століття, мали першочергове значення в боротьбі з поширенням хвороб як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення.

Література

1. Андрєєва Світлана Серафимівна. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т — Запоріжжя, 2006. — 289 арк.
2. Богоявленский Н.А., Крымкевич Н.И. Пищевая санитария в русской армии и флоте в петровскую эпоху // Гигиена и санитария. — 1949. — № 10. — С.50 — 53.
3. Бойчак Михайло Петрович. История Киевского военного госпиталя. — К. : Преса України, 2006. — Книга посвящается 250-летию Киевского военного госпиталя. Кн. 1 : Киевский военный госпиталь в XVIII-XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине. — К. : Преса України, 2006 — 720с.
4. Будко А.А., Шабунин А.В. Начальный этап развития военно-медицинской службы в России // ВМЖ.-2000, № 7.- с. 9-10.
5. Верхратский С.А. История медицины (Учеб. пособие для мед. ин-тов Издание 4-е изд., перераб. и доп.) /С. А. Верхратский, П. Е. Заблудовский: Киев :Выща шк., 1991, - 430с.
6. Воинский устав о полевой пехотной службе, 29 нояб. 1796 // ПСЗ Рос. империи с 1649 г. 1-е собрание. — Спб., 1830. — Т.24: 6 нояб. 1796 — 1798. — С.26 — 129.
7. Вострокнутов Леонід Дмитрович Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу / Національний ун- т внутрішніх справ. — Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2004. — 160с.
8. Гаврилов С.В. Особенности интендантского снабжения русской армии в первой половине XIX века// ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, 2009 г., № 1, - с. 52.
9. Гладких П.Ф. КРАТКИЙ исторический очерк становления и развития системы медицинского обеспечения сухопутных войск России-СССР, (конец XVII - первая половина XX вв.) / Гладких П.Ф., Корбут В. Б., Локтев А.Е. и др. ; Под ред. д. м. н. проф. П. Ф. Гладких. - СПб. : Телесфор, 1997. - 183 с..)
10. Логинова Е.А., Малышева А.Д. Штаб-лекарь Ефим Белопольский и его деятельность на Украине // Врачеб. дело. — 1956. — № 7. — С. 769 — 772.
11. Мирский Марк Борисович. Медицина России XVI-XIX веков. — М. : РОССПЭН, 1996. — 376с.
12. Морской устав, 13 янв. 1720 // ПСЗ Рос. империи с 1649 г. 1-е собрание. — Спб., 1830. — Т.6: 1720 — 1722. — С.2 — 117.
13. Полное собрание законов Российской империи Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г. Т. 10: 1737-1739, С- 659.
14. Провиантския регулы : Сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссии генерала - провиантмейстера - лейтенанта генваря дня 1758 года. - 2-м тиснением. // СПб.: При Гос. воен. коллегии, 1798. - 210 с.
15. Провиантския регулы : Сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссии генерала - провиантмейстера - лейтенанта генваря дня 1758 года. // СПб.: Тип. Мор. шляхет. кадет. корпуса, 1797. - 302 с.
16. Провиантския регулы: Сочиненныя для учрежденной при Обсервационном корпусе комиссии генерала - провиантмейстера — лейтенанта, генваря дня 1758 года. -// СПб.: Печ. при Гос. воен. коллегии, 1792., - 210 с.
17. Рудая С.П. Медицина в Запорожской Сечи //Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины.-2003.- № 6.- С. 54
18. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. — К., 1930. — Т. IV, - С. 47-107.
19. Устав военного флота, 26 февр. 1797 // ПСЗ Рос. империи с 1649 г. 1-е собрание. — Спб., 1830. — Т.24: 6 нояб. 1796 — 1798. — С.355 — 492.
20. Устав воинский о должности генералов, фельдмаршалов, и всего генералитета и прочих чинов... — Спб.: При имп. Акад.наук,1787. — 419 с.
21. Устав пограничных и портовых карантин, 7 июля 1800 // ПСЗ Рос. империи с 1649 г. 1-е собрание. — Спб., 1830. — Т.26: 1800 — 1801. — С.198 — 225.
22. Хмыров М.Ф. Русская военно-медицинская старина (1616-1762гг.)//ВМЖ.-1869.- № 1.- с. 38, 39
23. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2. —К.: Наукова думка. — 1990. — 558 с.

Науковий рецензент доктор медичних наук, професор Пасько В.В.